

Kelemen Gábor

Másodgenerációs magyar zsidónak lenni

Erős Ferenc és Stark András barátsága

Az egyik legjelentősebb magyar szociálpszichológus, a budapesti Erős Ferenc és a vidéki Magyarország zsidósága kultúráját erjesztő szerepének Pécsen történető újraélesztésében oroszlánrészt vállaló pszichoterapeuta Stark András barátsága a II. világháború után született magyar zsidók barátságkötéseinek paradigmaticus esete. Mindketten tudatára ébredtek annak, amit Elie Wiesel úgy fogalmazott meg hogy „zsidónak lenni, annyi mint élni és emlékezni”.¹ Egy töről fakadó intergenerációs és nemzedéki sorsukat felismerve, egymást inspirálva találtak rá saját „élni és emlékezni” feladatukra, konkrét humanista küldetésükre. Mindketten hittek abban, hogy bizalomra, megbízhatóságra, szeretetre, öröme, tiszteletre, megértésre, egymás tö-

rekvéseinek igenlésére és szabadságra (beleértve a szabadság szeretetét) épülő barátságuk nemcsak kapcsolatukat tápláló élmény, hanem olyan erőforrás, melynek gyümölcse generációjukban és a generációk közt egyaránt továbbadható. A kapcsolati értékek továbbadását élethivatásnak választották.

ŐSBARÁTSÁG

Erős Ferenc (1946–2020) és Stark András (1948–2017) bizonyos fokig azon második generációs holokauszt túlélők közé tartozott, akik csak az 1970-es évek közepétől kezdtek ráébredni sajátos sorsüldözöttségükre, arra, hogy a nagyszülők és rokonok

Erős Ferenc Stark Andrással

Stark András a házigazda, Erős Ferenc előad a pécsi Bizalom Szalonban

kis száma, a szülők örökös aggodalmaskodása, ismétlődő fenyegetettségérzése, katasztrofizáló félelme stresszhelyzetekben, szüleik és saját visszatérő rémálmai, mentális zavarokra való fokozott sérülékenységük, rendkívüli nehézségeik a túl védő szülőkről felnőttként való leválásban nem egyedi jelenség, hanem a vézskorszakot átélt szülők gyermekeinek tipikus tünetegyüttese. Ennek a hosszan tartó, egész életen át végighúzódó – a szülők által átélt trauma által formába öntött – állapotnak az intenzitása a lappangótól az egészen szembetűnőig terjedhet. Különösen jellegzetes volt ez a szindróma azokban az esetekben, amikor a vézskorszakot túlélő szülők az életüket úgy próbálták meg – balsorsuk omladékát kiürítve – „üres lappal” újrakezdeni, hogy óvták magukat és gyermekeiket az emlékek megosztásától, s egyáltalán nem beszéltek a múlttól. A világ máig fennmaradt legősibb népének, kultúrájának e másodgenerációs gyermekei sokszor és sokáig nem is tudtak zsidó származásukról vagy, ha igen, akkor ez a tény minimalizált, jelentéktelenített volt a családban. Nádas Péter, aki csak nyolcéves kora táján döbbsen rá eredetének titkára, leírja,

hogy egy nap az iskolából hazatérve, a hittanórán hallottakon felbuzdulva, bejelentette az édesanyjának, hogy gyűlöli a zsidókat. Az anyja ekkor tarkón ragadta és az előszobai nagy tükörhöz vezette, melyben a fiúcska mindkettejüket láthatta. Nádas így folytatja: „Nem kellett hozzá sok erőszak, úgy fordította el tarkómon nyugvó tenyerével a fejem, hogy egészen közelről, kizárólag magamat láthassam, és ne is kelljen rám mutatnia. Akkor nézzed meg jól, mondta csöndesen, ott van egy zsidó neked, gyűlölheted, nyugodtan.”²

A holokauszt előtt, 1942-ben született Nádas zsidóságára eszmélése hasonlóan zajlott a másodgenerációs holokauszt túlélőkéhez, azzal a különbséggel, hogy 1950 őszétől a megrázkódtató felismeréshez vezető antiszemita impulzust már csak nagyon ritkán kapták az ettől a tanévtől fogva fakultatívvá vált hittanórán. Az Erős és a Stark család nem tartozott a zsidó eredetüket eltitkoló családok közé. Származásukat nem idegenektől, ismerősöktől, rokonoktól vagy régi iratokból kellett megtudniuk. Mindamelllett, amíg Starkék kapcsolatot ápoltak a pécsi hit-

Látogatóban Erőséknél, baloldalt Erős Ferenc második felesége, Surányi Vera

községgel, addig Erősék esetében a szülő leszármazásának kérdése „különösebben nem volt téma”, habár nem hallgatták el.⁵ Azok a jegyek, melyek a holokauszt utáni magyar zsidó identitás erősségét mutatják (a holokauszt emléke, a felmenők emlékének ébrentartása, a zsidó kultúrában való otthonosság, a zsidóság teljesítményei felett érzett büszkeség, zsidó barát és házastársválasztás, az Izraelhez való közelség érzése, s a hitközségi életben való részvétel)⁴ más-más mértékben voltak jelen (illetve hiányoztak) a két családban. Erős esetében egy máshol lakó nagymama és nagynéni – akinek az egész családja elpusztult – volt a történetmondó emlékezés és hagyományörzés forrása. Stark viszont kisgyermekkorától zsidó tudattal rendelkezett, melyről a következőket mondta: „beleszülettem 1948-ban itt Pécsen a zsidó közösségbe. A szüleimet is már Schweitzer József adta össze 47-ben, aki akkor lett itt Pécsi Főrabbi, és 48-ban, az én megszületésem nyolcadik napján vettek föl Ábrahám szövetségébe. Tehát én tudtam, hogy hol a helyem. Mert a Talmud Tórára jártam, gyerekkoromat végigkísérte a hitközség, a hitközségnek az akkori családópótló ünnepei. A régi, hagyományos

zsidóünnepek, mint a Ros hájáná a zsidó Újév-, Jom Kippur, az Engesztelő Nap, de főleg a Peszach, a Széder este, ezek az ünnepek régen a zsidó családok eseményei voltak. Mivel a holokauszt csak néhány emberre apasztotta a zsidó családokat, ezért a közösség, a hitközség volt a családópótló. Átvette, át kényszerült venni ezt a szerepet. Szóval, én belenőttem a zsidóságtudatomba”.⁵

Ez a belenövés azonban korántsem sikerült ilyen jól Stark fiatalkori – szintén András keresztnévre hallgató – két zsidó barátjának. Stark gimnazista korában időnként meglátogatta pesti rokonait, találkozott olyan fiatalokkal, akik „keresték önmagukat” és látta nemzedéke „legjobb elméit az örület romjai közt”. Húszéves volt, amikor Budapesten megismerkedett és összebarátkozott Varró Andrással, akivel már az első beszélgetése során, ahogy írja: „az a meghatározó élményem támadt, mintha réges régóta ismernénk egymást. Ez a kissé misztikus érzés akkor legfőképp zsidóságnak közösségében talált magyarázatra. Sok szempontból önmagamra ismertem

benne, aki szintén orvosnak készült, hozzám hasonlóan némi családi presszióra. E hagyományosan zsidó hivatás ugyanis a presztízs és a »nemzetközi konvertibilitás« szabadságának illúzióját is jelentette szüleink számára. Nem sokkal első találkozásunk után öngyilkos lett. Ez tárgyiasította bennem azt a félelmet, amit a kamaszkor önismereti éhsége már amúgyis fölkaart: életképes lehet-e az ember azzal az örökséggel, személyiségével, amit az ősök, de különösen a szüleim átélta traumái jelentenek? Nem rejt-e magában a zsidó azonosságtudat időzített bombaként olyan pszichés érzékenységet, amely bármikor végzetes detonációval fenyeget? Ez a kérdés nyugtalanított évekkel később is, amikor Erős Feri szociálpszichológussal találkoztam és osztozva ennek átélésében a nyugtalan kíváncsiság közös válaszkérésére sarkallt, a zsidó identitás kutatására”.⁶ Varró meghalt, a barátnője túlélte a közös öngyilkossági paktumot. Stark pedig huszonkét évesen a pécsi öngyilkosság-megelőző és -kutató műhely alapítójában, Kézdi Balázsban talált pszichiátriai identitását alakító mesterre. Starkban nem ébredt fel az Izraelbe emigrálás vágya, nem hogy Magyarországot, de még Pécsen sem hagyta el. Pedig többször

próbálták kitűnő pozíciókba csábítani Budapestre. Magam is – amikor tíz éven át Stark munkatársa voltam az általa vezetett Mentálhigiénés Intézetben – láttam néhány állást ajánló levelet, köztük azt, melyben minisztériumi igazságügyi orvosszakértőnek hívták. A Pécsről Tel-Avivba alijázó, ugyancsak pszichiáterre lett Garai András barátjával annak élete végéig tartotta a kapcsolatot. Garai szintén szuicidált, agyonlőtte magát.

Noha Erős sokat publikált, a vele készült interjúkban, Starkkal ellentétben, rendre a szűk értelemben vett szakmai fejlődésre helyezte a hangsúlyt, s amikor megemlítette, akkor is rövidre fogta a családi és személyes élettörténettel kapcsolatos közlést. Ezek az élményei inkább a verseiben⁷ és a *Szágundelli csodái* című félig-meddig kulcsregényében⁸ merültek fel művészileg feldolgozott témaként. A „nem mozdult szánk, rászáradt a század széklete” verssor tömören kifejezi a vasfüggöny keleti oldalán rekedtek kiábrándultságát. Erős 1976-ban elnyert egy amerikai ösztöndíjat; a Columbia Egyetemen tanulhatott fél évig. Az, hogy kapcsolatba került a marihuanával, „marilogizmákat” (mariphrenia, maricidium) gyártó verseiből tudható.⁹ Ám nem a droggal való randevú, hanem apja Cleveland környékén élő zsidó rokonaival, köztük néhány vallását gyakorlóval való megismerkedése hatott rá erősen. A roko-

Stark András anyai dédszüleinek aranylakodalma 1937-ben

nok nem értették, miért tud Erős csak alig valamit, szinte semmit a felmenői történetéről. Ugyancsak megmozgatta Eröst a holokauszt túlélők második generációjának akkoriban tematizálódó ügye. „Ez fontos fordulat volt az életemben”, mondta később.¹⁰

Az amerikai utat 1975 nyarán megelőzte egy, az Erős-Stark barátság történetében alapvető találkozás, amelyre Stark rendkívül pontosan emlékszik vissza. Stark megnevezi a helyet (Miskolctapolca, Lido Szálló), az időpontot (június 13–15.) és a szakmatörténeti eseményt (IV. Pszichoterápiás Hétféje). A találkozón részt vett az MTA Pszichológiai Intézetének egy ötfős csapata, melynek Erős is tagja volt. „Ekkor találkozott össze Erős és Stark”, szögezi le Stark, s hívja tanúnak Virág Terézt, aki kettejük mellett a másodgenerációs holokauszt túlélők hazai megmozdulásának harmadik fontos elindítója. Virág az „ősbarátság” elnevezéssel helyezte szinte mitikus keretbe az elkövetkező másodgenerációs emlékezetprojekt menetét elindító összeismerkedést. Stark, aki medikus korában szociálpszichológussá akarta magát képezni, a következőképpen folytatja: „Kronikus egykeségemben mindig testvérre vágytam. És ekkor Erősben meg is találtam. Mitől vált ez ennyire nyilvánvalóvá már első találkozásra? Mondjuk ugyanaz a nevünk, csak Erős »magyarosított«, én meg nem. [...] Feri szociálpszichológus volt! Akkor ez kipipálva!

Stark András apja, Tibor első családja 1943-ban

Stark András az édesapjával

Stark András a szüivel a Balatonon

Stark András orvossá avatása után Pécsen, 1972-ben

Mindketten elkötelezetten érdeklődtünk a pszichoanalízis iránt. Ez talán nem volt független zsidóságtudatunktól. Önismereti kíváncsiságunktól. Már akkor rájöttem, mennyi mindent tanulhatok Tőle. Hiszen erre való egy idősebb testvér. De közös volt a világszemléletünk, politikai affinitásunk, mentalitásunk. De a legaktuálisabban a holokauszt utáni zsidó identitás kérdése és kutatása izgatott minket. Néhány évre rá Feri el is kezdte e kutatását másokkal együtt, ebbe engem is bevont. A nyolcvanas évek közepén a Pszichiátriai Társaság nagygyűlésén először adtuk elő nyilvánosan e témáról, párhuzamosan velünk Virág Teri tartott előadást a holokauszt-traumával kapcsolatos kutatásairól.¹¹

Erős memóriájában nem az amerikai út előtti, hanem az azt követő találkozó hagyott mély nyomot. Így emlékezik: „Stark Andrással [...] egy »pszichoterápiás hétvége« nevű rendezvényen vacsora után, borozgatás közben a zsidóságunkról kezdtünk beszélgetni. Kiderült, hogy mindketten ún. másodgenerációsok vagyunk, azaz merő véletlenségből életben maradt holokauszt-túlélők gyermekei. [...] András egész életében Pécsen lakott, ott végezte az iskoláit, ott járt egyetemre. Az ő családjában zsidónak lenni teljesen magától értetődő dolog volt, szülei aktívan részt vettek a kis létszámú megmaradt helyi zsidóság közösségi életében. Így András is részesült zsidó nevelésben,

Stark András esküvője. A kép hátoldalán:

„Hálával és köszönettel szép esküvőnk celebrálásáért. Stark András és Vera. Pécs, 1970. szeptember 6.”

A képért köszönettel tartozunk Schweitzer Józsefnek

mégpedig nem akármilyenben, az akkori pécsi rabbinak, Dr. Schweitzer Józsefnek köszönhetően. Én nem kaptam ilyen nevelést, a zsidóságról és a holokausztról keveset, jóformán semmit se beszéltek otthon, de azért ez a »jóformán semmi« elég volt ahhoz, hogy kamaszkoromban egyre inkább érdekelni kezdett a »zsidókérdés«, és az, hogy mi történt a magyar zsidósággal 1944-ben [...] Tizenhét éves voltam, amikor az érettségi előtti évben, 1963 nyarán lementem szülővárosomba, ahonnan anyámat több száz társával együtt Auschwitzba deportálták. [...] elhatároztam, hogy az egerszegi zsidóság történetét fogom kutatni. [...] Elmentem hát a Zala megyei levéltárba, találtam is egy-két figyelemre méltó iratot, de aztán ebből nem lett semmi, feladtam a projektet. [...] Törékeny zsidó identitásom azonban romokban hevert mindaddig, amíg 1976-ban egy ösztöndíj keretében el nem jutottam Amerikába. Igazi felszabadulás volt ez az utazás, lelkileg és szellemileg egyaránt. De ért közben rengeteg frusztráció is. Roppantul bosszantott például, hogy egy izraeli lány, akivel egy New York-i partin akadtam össze, nem akarta elhinni, hogy zsidó vagyok. »Mi az, hogy magyar zsidó? Ilyen állapot nincs!« – mondta. Így aztán nagy csalódásomban elkezdtem újra tájékozódni és olvasni, elolvastam

például Helen Epstein *Children of the Holocaust* című, akkoriban megjelent interjúkötetét. Egyik barátom révén kapcsolatba kerültem egy második generációs beszélgető csoporttal. »Megtörni a hallgatást«, ez volt a jelszava az akkoriban Amerika-szerte gomba módra szaporodó ilyen csoportoknak, amelyek az én generációm tagjaiból, főként huszonéves lányokból és fiúkból álltak.”¹²

MÁSODGENERÁCIÓS HOLOKAUSZTTÚLÉLŐK

Az 1947-ben született Epstein 1967-ben, a hatnapos háború után önkéntes szolgálatra Izraelbe ment. A tanulmányai befejezése előtt álló, holokausztot túlélő szülő(k)től származó, különféle kultúrákból érkező önkéntesek összejöttek beszélgetni a tapasztalataikról. Az összejövetelek szinte önszervező csoportként működtek, ugyanis a résztvevőket nagyon hasonló nehézségek és égető kérdések foglalkoztatták. E beszélgetések során Epstein felfigyelt arra, hogy a holokauszt túlélő szülők traumája azoknak az utódoknak az életét, kapcsolati készségeit, társadalmi igazságosságban való hitét, vonzódásait és érdeklődési körét is befolyásolja, akik nem éltek

át a történelmi kataklizmát. A másodgeneráció létezéséről szóló elgondolásai, s az ezt alátámasztó interjúk publikálására azonban csak jó egy évtizeddel később talált kiadót. *A holokauszt gyermekei* című – a másodgenerációs túlélők tapasztalatait megerősítő és hitelesítő – nem elvont szakmai nyelven írt kötet 1979-ben jelent meg.¹³

Az 1970-es években aztán lassan kezdtek halmozódni azok a mozzanatok, melyek végül meghozták a témakör ösztársadalmi ügyként megmutatkozásához vezető áttörést. A fejlemények sorának elején áll Art Spiegelman később életprogramként írt, képregénnyé teljesedő *Maus*-ának első megjelenése, a *Mókás állatok* című kötet egy rövid fejezeteként, 1972-ben.¹⁴ Az 1948-as születésű Spiegelman a *Maus*t önálló könyvvé fejlesztése érdekében 1978-tól elkezdte faggatni holokausztot átélte lengyel zsidó apját, Vladeket. Az apja által elmondottakból, Vladek „vérző történetéből”, és az apa múltja által kiváltott önnön érzelmi „megróbáltatásaiból” állt össze az apa életrajzába szőtt, Spiegelman által feltárt, elmesélt és megrajzolt elbeszélés. Az olvasó a karikatúrák szereplői: az egérfejű zsidók, a macskafejű németek, a kutyafejű amerikaiak és a disznófejű lengyelek sorsán keresztül ismeri meg a holokauszt eseményeit és következményeit. A műfajt teremtő Spiegelman – a brutalitást, rémületet és iszonyatot a kicsinyítő groteszk-komikum eszközeivel – lehetőséget talált az elmondhatatlan sorstörés mindennapi valóságának és a túlélők büntudatának, illetve szégyenének hiteles és együttérző megmutatására. A vészidőszakban megölt báty és az öngyilkos anya kísértete, s az a Primo Levi által megfogalmazott meggyőződés, hogy a „legjobbak mind odavesztek, a legalkalmatlanabbak az ő rovásukra maradtak fenn”,¹⁵ eltávolíthatatlan árnyékot vet a múltjával megküzdeni nem képes apa és az apja iránt ambivalens érzéseket tápláló fiú életére. A megértések többnyire félreértések, s a félreértések legfeljebb részleges megértéshez vezetnek. Spiegelman nemcsak azt volt képes érzékeltetni, hogy az apa által átélte trauma utóemlékként benne, a holokauszt után születettben is megjelenik, hanem azt is, hogy az utódokra tudattalanul áthagyományozott emlékek – melyekre tartósan amnéziások lehetnek a túlélők – különböznek az eredeti emlékektől.¹⁶

A másodgenerációs beszélgetőcsoportok megjelenése öt fiatal, holokauszt túlélő gyermeke élményeinek a *Response* című zsidó képesújságban 1975-ben történt közreadásával kezdődött.¹⁷ A lapszám igen keresetté vált, olyannyira, hogy egy évvel később könyvként is közreadták. A háború után született, felserdülő gyermekek fő problémája, a múlt-

jukat feledni akaró szülőkhöz való viszony, döntően más jellegű volt, mint a nem zsidó kortársak generációs lázadása. A szülők élmények tagadása révén való megküzdésével szemben, a gyermekek generációja emlékezni és érezni akart. Nem kerülhették meg a *Mivel tartozom a szüleimnek? Ki vagyok én a családomban? Panaszkozhatom-e bármire is, szüleim rendkívüli szenvedése tükrében? Hogyan önállóulhatok, s járhatok a magam útján, anélkül, hogy megbántsam őket?* kérdéseit. E törekvésekben, e kérdések megválaszolásában sem a szülőktől, sem nem zsidó kortársaitól nem számíthattak megértésre. A hallgatás megtörését, egymásra találásukat, öntudatra ébredésüket s életproblémáik kezelését nagymértékben megkönnyítette a második generációs jelenséget problematizáló, módszeres kölcsönös segítség szinte mozgalommá szerveződése.¹⁸

Ahogy az amerikai másodgenerációs túlélők keresték és felépítették azt az etikailag intonált közösséget, melyben meglelhetnék a saját hangjukat, ugyanez a tendencia jelentkezett a magyarországi zsidó eredetű fiatalok körében. A művészet mindkét esetben fontos katalizáló szerepet játszott ebben a folyamatban. Amerikában Spiegelman mellett jelentősége volt két zsidó tematikájú filmnek *A menedéknek* (1975) és még inkább a *Holocaust* (1978) televíziós sorozatnak, mely a zsidók üldözése, legyilkolása és menekülése történetét a korábbi térben és időben távolító megközelítés helyett a mában ható sorseseeményként mutatta be. A holokausztematika amerikai filmekbe való (nem csak esetenkénti futólagos) visszatérésével véget ért az 1950–1960-as évek fordulójának két zsidó tárgyú filmje, az *Anne Frank naplója* (1959) és *A nürnbergi per* (1961) utáni hosszú szünet. A magyar zsidó fiatalok esetében Ember Mária 1974-ben megjelent, egy zsidó család katasztrófáját, lágerbe hurcolását és megmenekülését nem zsidó, hanem magyar sorsként elbeszélő *Hajtűkanyar* című könyve váltott ki érzelmi rezonanciát. A következő évben pedig Kertész Imre evokatív erejű *Sorstalanság*-ának publikálása járult hozzá a holokauszt bennünk élő következményei kérdésének felvetéséhez. A *Sorstalanság* hőse kimondja, hogy a sors, amit végigélt: „nem az én sorsom volt, de én éltem végig”.¹⁹ Az önmagukat másodgenerációként azonosító fiatalok nem akarták elszalasztani a saját sors végigélésének lehetőségét.

REFERENCIASZEMÉLYEK

Starknak a dzsessz mellett a mozi volt az „ifjúkori passziója”, s a *Filmkultúra* folyóirat a bibliája. „A filmszemlék alapvető szerepet játszottak az éle-

temben” – mondta az őt meginterjúvoló Konrád Györgynek.²⁰ Már középiskolás korában filmművészeti jegyzetei jelentek meg a *Dunántúli Napló*ban. Középiskolai tanulmányi versenyre írt dolgozatának a magyar film útkerese volt a témája; a tanulmány fele Jancsó Miklósról szólt.²¹ Egy későbbi esszéjében azt vizsgálja, hogy Jancsó miképpen jeleníti meg a zsidó tematikát korai játékfilmjeiben. Megállapítja, hogy „a morális felelősség, a szegény érzésének ábrázolása nagyon ritka, szinte kivételes a magyar zsidók deportálásával, a koncentrációs táborokban történt tömeggyilkosságokkal kapcsolatban a magyar szellemi életben”.²² Jancsó, e kevés kivételek egyike, egy Kőbányai Jánossal készített interjúban elmondta, hogy 1944. március 18-án, jogi diplomával a zsebében, hónapokra elment egy cserkész táborba a havasokba, s mire visszajött, lezajlott a deportálás. „Amikor lejöttem a hegyekből, akkorra már elvették mind egy szálig a zsidókat Kolozsavárról [...] nem tudtam – senki sem tudta a környezetemből –, hogy itt arról van szó: kiirtják a zsidóságot. Azt tudtuk, hogy deportálják, elviszik... Azóta, egy életen keresztül, szegyenlem magam. Hogy nem tettem valamit”.²³ Stark előbb az 1970-es évek első felében a KISZ égisze alatt indított egyetemi filmklubot, majd megalakította Pécs legrégebbi, ma is működő, s immár az ő nevét viselő filmklubját. A magyar és a nemzetközi filmek zsidóábrázolása

Schweitzer Józseffel

a filmklub gyakori témája volt. E tárgykör még hangsúlyosabb volt a pszichoanalitikus filmfesztiválokon, melyek szervezésében Stark is részt vállalt. Ez a kérdés ismétlődően tárgya volt az Erőssel folytatott beszélgetéseinek. Erős második felesége, Surányi Vera filmesztéta – akivel negyvennégy évet élt együtt – a filmekben megjelenített zsidó sorsok

Fiatal feleségével 1971-ben

Karinthy Mártonnal a Művészetek Házában

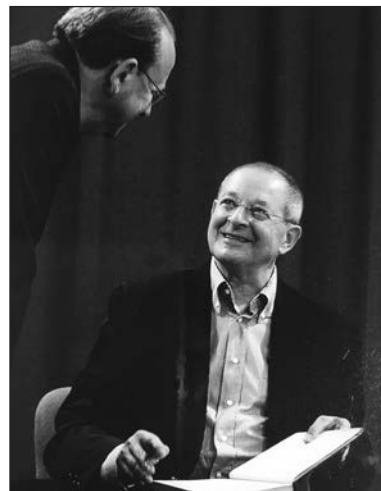

Virág Terézzel
– mecseki kirándulás

Ember Judittal

Nádas Péterrel a Pécsi
Magyar-Izraeli Baráti Társaság
találkozóján

Kertész Imrével és Csordás Gáborral

Heller Ágnessel

Jankovich Marcellal

Előkészület széderestére 2005-ben

fürkészője és elemzője, az 1990-es első Budapesti Zsidó Filmfesztivál egyik főszervezője volt. Stark hitvese, Marton Vera szintén élénken érdeklődött a zsidó cselekményeket és karaktereket megjelenítő filmek iránt. A zsidó identitás filmbeli ábrázolásának kérdése rendre terítéken volt Erzsébeten, Starkék egy kis baranyai faluban lévő házikójában, ahol Erősék visszatérő vendégek voltak. Utolsó találkozásuk a Pécsen 2017 decemberének első napjaiban rendezett zsidó filmfesztiválon volt. Stark hat napra váratlanul meghalt. Erős szerint Starknak „a film nemcsak hobbija, hanem hivatása is volt, szervesen hozzátartozott szűkebb szakmájához, a pszichoterápiához. Terápiás munkájához a film inspiráció és forrás volt, közvetítő eszköz, médium, a közös gondolkodás, a kreativitás, az interszubsztitívitás és az önismeret potenciális tere. Előadásaival speciális műfajt teremtett, a filmmészét, amelyben teljesen új oldalokról világította meg kedvenc filmjeit, értelmezte és újra-alkotta őket, dialógust kezdeményezve a nézőkkel.”²⁴

A filmrendezők közül Stark különösen Ember Judit-hoz érezte magát közel, akinek az emberek

megnyitására alkalmazott lélektani módszerei, kapcsolatteremtési és interjúkészítési eszközei igen közel álltak saját pszichoterápiás megközelítéséhez. Különösen a koncentrált, személynek szóló odafigyelés, a beszédes hallgatás, annak érzékeltetése, hogy a rendező, illetve a pszichoterapeuta a másik történetét és magát a mesélőt is egyszeri és megismételhetetlen csodának látja. Kapcsolatuk intenzitását jól érzékelteti a következő, 1984-ben kezdődő vezetői szereptanulási epizód elbeszélése: „olyanok számára lettem vezető, akikkel együtt kezdtük a pályát, egyidősek voltunk, és aztán hirtelen én lettem az ő vezetőjük. [...] Beleszorítottam magamat egy olyan, számomra teljesen idegen és rossz közérzetet teremtő légkörbe, hogy én akkor majd fegyelmet teremtek, megmondom, hogy kinek mit kell csinálni, stb. Abban, hogy ettől meg tudtam szabadulni, nagy szerepe volt Ember Juditnak, aki nagyon ismerte az embereket. Eljött, ott üldögélt egy kicsit a reggeli megbeszéléseken, és elmondta nekem, hogy ezek, akikről azt hiszem, hogy az ellenségeim [...] valójában csak azt szeretnék, hogy figyeljek rájuk. Csak azt szeretnék, hogy én becsüljem és értékel-

Klinikai orvosként

Pszichoterapeuta-teamjét vendégül látja otthonában 1991-ben

jem őket. Megtanultam, hogy nem az a fontos, hogy az én szavam megfellebbezhetetlen legyen.”²⁵ Stark választott magyar zsidó szakmai példaképeinek egyike, Mérei Ferenc, Ember Judit pártfogójának, Vas Juditnak is hőse volt. (Vas 1961-ben készült 8 perces *Ki bírja tovább?* című rövidfilmjében egy fél lábú szereplő színre lépése töri le a ki tud tovább fél lábon állni vetélkedésben addig küszködő gyermekek versenykedvét. Vas még további tíz éven át bírta a „szellemi fél lábon állás” önsanyargatását; azután öngyilkos lett.) Méreit, írta Stark, a „mai napig olyan mesteremnek tekintem, aki szakmai apafigurát jelentett a számomra. Film-szemiotikai tanulmányai, filmelemzése megváltoztatták fejlődésemet, szemléletem formálódását”.²⁶ Benne azonban nem volt meg Mérei messianisztikus történelemformáló kalandvágya. Ő beérte azzal, hogy saját válási, városi és szakmai világában járuljon hozzá a szabadság kis köreinek megmentéséhez, illetve megteremtéséhez. Mindamellettt aktív részese volt néhány országos vállalkozásnak, így az 1974-ben elindított pszichoterápiás hétvégék mozgalomnak, melynek szervezésében másodgenerációs pszichiáterek és pszichológusok játszottak döntő szerepet. A hétvégék a hazai pszichoterápia két nagy tradíciója, a Ferenczi Sándor szellemi örökségét ápoló magyarországi pszichoanalízis és a Mérei-féle csoportterápiás együttes élményt előnyben részesítő, a közösségi hálózatokra figyelő szociálpszichológia egyfajta hibridizációját valósították meg. A stekeliánus Szinetár Ernő, akinek osztálya jó két évtizeden át biztosított gyakorlási teret a pszichoterápia iránt érdeklődők számára, elhatárolta magát a hétvégék törekvéseitől. A „Szinetárium”-nak becézett Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központban működött Hidas György is. Stark tőle tanult dinamikus, pszichoanalitikus szemléletű pszichoterápiát. Hidasban, „aki olyan, mintha csak az apám lenne, találtam egy szakmai apafigurát. Ez úgy kellett nekem, mint egy falat kenyér. Apámnak akkor még nem nagyon tudtam megbocsájtani, hogy csak egy rőfös, méteráru-boltvezető. És én mit kezdjek egy rőfössel? Nem tudok vele beszélni az egzisztencializmusról, meg a pszichoanalízisről, meg a modern avantgárd művészetről. De nekem szükségem volt szakmai apafigurákra, akik orientálnak, akik megmondják, hogy mit kell olvasni, mit kell tanulni”, mondta Stark egy interjúban.²⁷ Hidas Hajdú Lilinél kezdte meg módszeres pszichoanalitikus képzését 1957-ben, melynek Hajdú 1960-ban gyógyszerrel elkövetett öngyilkossága vetett véget. Hajdút a Ferenczi által analizált Kovács Vilma képezte ki. Ferenczit pedig maga Freud analizálta még a pszichoanalízis őstörténetének időszakában.

„Időnként analizáltattam magamat vele (egyszer három, máskor négy vagy öt hétig), még azokban az években, amikor nyaranta együtt utazgattunk”, írja a Freudtól nyert képzéséről Ferenczi.²⁸ A kétségbeesett Hidas a marosvásárhelyi születésű Rajka Tiborban talált új kiképzőre. Rajka a Ferenczi-tanítvány Révész Lászlónál volt kandidátus és fejezte be képzését.²⁹ Stark Hidastól kiindulva, Hajdún és Rajkán át, Kovács és Révész közvetítésével Ferencziig, illetve Freudig tudta visszavezetni pszichoanalitikus családfáját. Konkrétan Freud szellemi szépunokájának tekinthette magát.

Erős más módon, de szintén Ferencziig és Méreiig vezette vissza hazai szakmai származásfáját. Eleinte a freudomarxizmus foglalkoztatta, erről írt kandidátusi értekezést. Az 1980-as évek végére, felismerve Ferenczi aktualitását a pszichoterápia elméleti és gyakorlati megújításában, érdeklődése az ő életműve felé fordult. 1988-ban alapító tagja a Ferenczi Sándor Egyesületnek, majd főszerkesztője volt az 1990-től 2010-ig *Thalassa* (azóta *Imágó Budapest*) című, a pszichoanalízis budapesti iskolája kulturális beágyozottságú hagyományát folytató interdiszciplináris folyóiratnak. A *Thalassa* (görögül 'tenger') Ferenczi egyik fő művének idegen nyelven adott címére utal. (A magyar cím *Kataztrófák a nemi működés fejlődésében*.) Erős igen termékeny író volt. „Az íróknak van egy polgári foglalkozása és közben ír”, magyarázta egyszer.³⁰ Stark energiáit jobban lekötötte polgári foglalkozása, a pszichoterápia és a közösségeiről való gondoskodás, mint Erőst az akadémiai kutatás. Erőst részben ezért fizették, annak köszönhetően lett a Pécsi Tudományegyetemen a pszichoanalízis doktori programot vezető egyetemi tanár, mert rangosnak ítélt, kutatási projektek elnyerését biztosító publikációi voltak. Igaz, akkor is megkapta volna az akadémiai járandóságát, ha száraz és unalmas szövegeket ír. Pécsre jövetelét mindamellettt Stark készítette elő, aki így vall erről: „Más időkben talán *shadchan* (házasságszerző) lettem volna, így csak a barátaimat ismer tettem össze azonnal egymással, Ferit Bókay Tónival például. Ennek folyamánaképpen került Feri a pécsi egyetemre, először a művészettudományi intézetébe 1984-ben, majd 1996-tól a szociálpszichológiai tanszékre. 1997-ben megalapították Tónival az elméleti pszichoanalízis doktori programot, melyben kezdettől fogva indíthattam pszichoanalitikus filmelemző kurzusokat.”³¹ Erős 2000-től könyvek sorát adta közre Ferencziről, levelezéséről és a pszichoanalízis budapesti iskolájának hatásáról.

Munkáiban Erős gyakorta hivatkozik a magát „bricoleur”-nek, olyan barkácsológónak tartó Mérei-

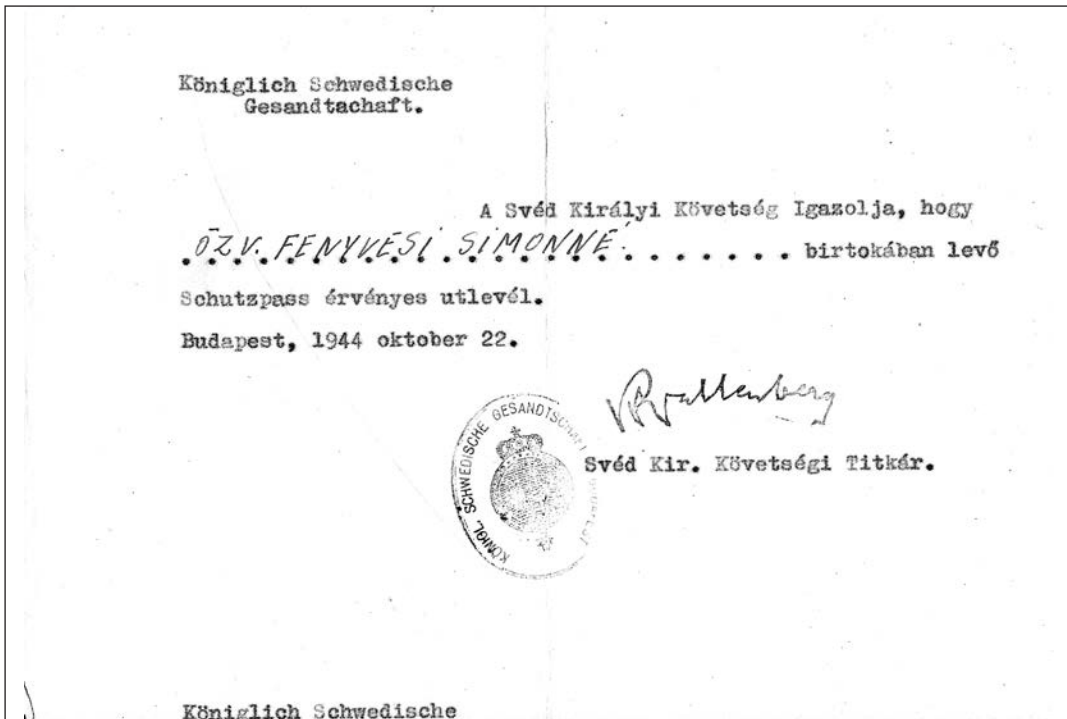

*Erős Ferike
plótái* *Erős Ferenc
plótái*

Erős Ferike csecsemőként

Az óvodáskorú Erős Ferenc
édesanyjával, Zsuzsannával

Svéd menlevél Raoul Wallenberg aláírásával özvegy Fenyvesi Simonné,
Erős nagyanja részére 1944-ben

A három Fenyvesi testvér:
Zsuzsanna (Erős édesanyja),
Ferenc (munkaszolgálatban
halt meg) és József
nagyanyjuk társaságában
az 1920-as években

Középen Fenyvesi Simonné,
Steiner Margit;
a kép jobb oldalán
Fenyvesi Zsuzsanna

Fenyvesi Simonné,
Steiner Margit, Erős nagyanyja

A szülők: Fenyvesi Zsuzsanna és Erős Rezső
az 1950-es években

re, aki a legkülönfélébb elemekből és alkatrészekből állít össze valami egyedit és különlegeset. Méreit a magyar pszichológiatörténet egyik legnagyobb mesterének tekintette.³² A nemzetközi szakmai előképpül szolgáló gondolkodók között mindkettőjüknek Erving Goffman volt a kedvence. Az amerikai zsidó Goffman maga is többszörösen átélte a stigmatizáció általa leírt folyamatát: egyrészt a rasszista alapon történő megbélyegzést, másrészt tanúja volt elmebeteg első felesége társadalmi kizárásának. Goffman *Asylums* című könyvében totális intézményként írta le az elmebetegek viszonyait, a *Stigma* című kötetben pedig vizsgálta a diszkriminálttá válás közös elemeit, a megbélyegzettség következményeit s a stigmával való együttélés eshetőségeit.

A húszéves Erős Ferenc 1966-ban

Erős Ferenc, a szociálpszichológus 1973-ban

Erős Ferenc 1974-ben

Erős Ferenc, az ifjú házaspár első feleségével, Csángó Lídiával

Claude Lanzmann 9 és fél órás *Soah* című filmjének bemutatása 1992. október 4-én az Örökmozgóban. A vetítést követően Erős Ferenc beszélgetett a rendezővel

Goffman felesége erre nem talált lehetőséget és szuicidált a *Stigma* megjelenése utáni évben.

A VIDÉKI STARK BEROBBANÁSA A MAGYAR ÉRTELMISÉGI DISKURZUSBA

1979 késő tavaszán a vidéki Stark a *Valóságban* megjelent „*Köztetek lettem bolond*” (*Bak Róbert József Attila patográfiájának újraértelmezése*) című – Bókay Antallal közösen írt – tanulmánnyal robbant be a magyar értelmiségi diskurzusba. A két szerző számára Goffman stigmakonceptiója az orientációs támpont. A dolgozat mottója az ellenfelei által antipszichiáternek stigmatizált amerikai magyar zsidó Thomas Szaszról származik: „Az elmebetegség fogalma amorális és személytelen dolgot (egy „betegséget”) kínál az *élet problémáinak* magyarázatára”. A szerzők célja – a tartalomelemzésből ellesett tehnikával – az életút szociálpszichológiai dinamikájának megragadása. József Attila halála előtt a *pre-szuicidális szindróma* helyzetébe került; „nem szkizofréniában halt meg, hanem öngyilkos lett”, állapítják meg. Az élete végén teljes izolálódásba jutott költőt környezet általi stigmatizáltsága szinte tolt a öngyilkosság felé, „hiszen a közösség csak így látja megmenthetőnek az istenített költői részt, csak így, feláldozva érte az embert”, vonják le elemzésük végén a következtetést. „A maga módján – éppúgy mint Petőfié és Radnótié – az ő halála is reprezentatív volt – a forradalmáré a forradalmiatlan, közösség és perspektíva nélküli korban”, mondják zárás-képpen.³⁵ Noha a szerzők erre nem térnek ki, József Attila sorsa a magyar-zsidó együttélés különös megpróbáltatásai, viszontagságai miatt is reprezentatív. A költő végzete szinte sűrítve mutatja az együttélés problémáit. A költő gyámja anyja halála után idősebb nővérének férje, a zsidó ügyvéd Makai Ödön volt. A családi viszonyok titkolózással, elhallgatással megterheltek. Makai és József Attila kezdetben ambivalens érzésekkel telített kapcsolata később – amikor Makai már Attila fiatalabb nővérének a férje – barátsággá fejlődött. József Attila terapeutáinak zöme (Rapaport Samu, Bak Róbert, Gyömrői Edit) magyar zsidó, nagy szerelme, Vágó Márta – akit, mint írta „osztálya elragadta tőlem” – zsidó polgárlány volt, ahogy Eisler Klára is stb. Erős és Stark tehát bőven talált fogódzót a közös érdeklődéshez József Attilában, akinek freudomarxista korszakáról Erős maga is publikált.³⁴

A nemzetközi szociálpszichológia nagy szakmai elődjét – Goffman mellett – Erős Elliot Aronsonban találta meg. Erős fordításában 1978-ban adták ki először hazánkban az azóta tucatnyi új, illetve javít-

tott kiadást megért *A társas lény* című Aronson-könyvet. Az amerikai zsidó Aronson magyar zsidó felesége, a budapesti származású, a deportálást elkerülve holokauszt túlélő Vera Rabinek 1947-ben érkezett az Amerikai Egyesült Államokba.³⁵ Számos bíráló és javító javaslatával Vera sokat segített Erősnek a könyv fordításában. Vera fordítás iránti lelkesedése „sokszor engem is kihúzott az időnként rám törő alkotói válságból”, írta Erős a kötet köszönetnyilvánításában.³⁶ A kooperatív tanulásra inspiráló könyvön hazai egyetemisták nemzedékei nőttek fel. Erős két másik jelentős fordítása szintén számára mérvadó gondolkodók, a pszichológus Erik Erikson és a filozófus Isaiah Berlin egy-egy műve.³⁷ Az előbbi az identitásról, az utóbbi a szabadságról szól. A fordítások, ahogy kutatási témái is, Erős saját zsidósága „visszavétele” érdekében tett, korántsem egyenes vonalú lépésekként is felfoghatók. A filozófiát illetően Erős egyetemista korában – Starkhoz hasonlóan – vonzódott Karl Marx és Lukács György tanításához. Később Stark Martin Buberrel kezdett foglalkozni, s Eröst is igyekezett bevonni ebbe az érdeklődésébe.

Erős és Stark nem akartak beletörődni abba, hogy a szovjetizált közép-európai tulajdonság nélküli emberek sorsában fedezzék fel önnön perspektíváikat. Stark több nagyívű lokális értelmiségszervező küldetést vállalt. Megmutatta, hogy Budapesten kívül is fel lehet zárkózni a világ élvonalához a kultúra és az egészségügy területén egyaránt. A Micimackó filmklubot értelmiségi szalonként, a mentálhigiénés intézetet a modern pszichoterápia ligetként működtette, a zsidó hitközség létéhez pedig – mint annak alelnöke és Schweitzer rabbi tanítványa – a zsidó életforma és szellemiség őrzőjeként igyekezett hozzájárulni. Úgy érezte, Pécsen van feladata, ott tud többet tenni a zsidóságért, a zsidó-magyar együttélésből kisarjadt kultúráért és a pszichoterápiáért.

ERŐS BÁTOR LÉPÉSEI

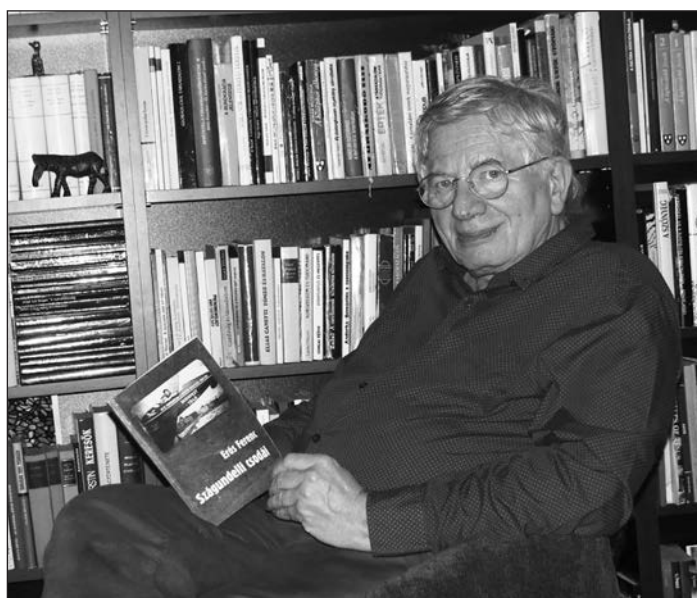
Erős szerepet vállalt a szamizdat vidéki, mindenképp Szegedre és Pécsre történő terjesztésében. Tanításában – szociálpszichológiai köntösben – az értékváltozás, az erkölcsi tartás, a vállalkozás szellemét árasztotta. Amerikából visszatérve, élő példával szolgált arra, hogy – a változás reményét fenntartva – nemcsak a kevésbé tehetségesek és megalkuvók vállalják az itthon maradást. Egyike volt annak a 126 magyar állampolgárnak, akik 1979. október 25-én tiltakozó levelet írtak a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkárának, Kádár

Erős Ferenc Demszky Gábor Budapest főpolgármesterétől 2008-ban átveszi a Budapestért díjat a Városháza dísztermében „A társadalomlélektan és a pszichológiatörténet kutatásáért, kiemelkedő tudományos és oktatói tevékenységéért”

Erős Ferenc 2014-ben

Erős Ferenc 2015-ben

Jánosnak a Charta 77 képviselőinek prágai pere és a perben hozott ítéletek miatt. Az emberi jogok és a demokrácia védelme érdekében történő fellépést követeltek Kádártól. Az aláírók ezzel a gesztussal minimum a megélhetésüket kockáztatták.

A Kestenberg házaspár, Milton és Judith kezdeményezésére 1974-ben New Yorkban létrehozta egy csoportot a holokauszt második generációra gyakorolt hatásának pszichoanalitikus tanulmányozására, majd 1979-ben bevezették az *oral history* módszerével, magnófelvétel alkalmazásával folytatott szisztematikus vizsgálatokat. 1981-re a Kestenberg Archívum már tekintélyes gyűjteménnyel rendelkezett. Az interjúk egyik kivételes sajátossága az volt, hogy számos meginterjúvált életében először beszélt létezésének erről az adottságáról. Többségüket kétszer is meginterjúválták, alkalmat teremtve ezzel egyes kérdések mélyebb kifejtésére. Az interjúzás során hamarosan világossá vált, hogy e beszélgetéseknek, annak, hogy a szenvedésük, fájdalmuk és veszteségük meghallgatást és elismerést nyer, terápiás hatása van.³⁸ Judith Kestenberg és társai azt is észrevették, hogy a másodikgenerációs túlélők, akik szüleik múltjába helyezve magukat próbálták meg érvényteleníteni a szüleikkel szembeni igazságtalanságokat, könnyebben megnyíltak, mint azok, akik gyermek túlélőként szenvedtek korai traumát.³⁹ A kutatás felkeltette Erős érdeklődését, aki „1982-ben kezdett mélyinterjúkat készíteni – eleinte Stark András és Bakcsi Ildikó, majd Kovács András és Lévai Katalin közreműködésével – a holokauszt második nemzedékéhez tartozó személyekkel.” Erős így folytatja: „A szülők által átörökölt trauma nyomait keresve, drámai módon jutottunk el az identitás kérdéséhez. Nemcsak az interjúalanyok elbeszéléseiben és elhallgatásaiban, félelmeiben és szorongásaiban bukkantunk rá az identitásválságra és identitáskeresésre, hanem voltaképpen a magunk érdeklődése, a témával való foglalkozás is egyfajta identitáskeresés volt. Túl a tudományos érdeklődésen és annak a – talán nem túlzás – *misszió*nak a vállalásán, hogy hírt adjunk arról a nemzedékről, amely akkor szinte teljesen elveszni látszott az asszimiláció tengerében, és amelynek tagjai többnyire egyedül maradtak problémáikkal [...] mégiscsak arra voltunk kíváncsiak, hogy személyes élményeink és érzéseink mennyire általánosíthatók. Hiszen ha kiderül, hogy a zsidósággal, saját zsidó mivoltunkkal kapcsolatos homályos gondolatainkkal és megmagyarázhatatlan érzéseinkkel nem állunk egyedül, akkor mégiscsak létezik valami közösség vagy csoport, amelyhez viszonyítani tudjuk önmagunkat, és így talán identitásunknak is megfoghatóbb keretet tudunk kialakítani.”⁴⁰

A másodikgenerációs nemzedék hazai identitáspolitikai színtérré lépésének, törekvései napirendre tűzésének és társadalmi dialógusba illesztésének döntő lépése 1985-ben következett be. Ha valaki elsősorban az, ami túlél belőle, akkor a magából kihozott sok jó és szép közül Eröst valószínűleg a *Mérvetáncban* 1985-ben társszerzőivel közösen publikált *Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?* című tanulmánya tette először széles körben felejthetlenné.⁴¹ A másodikgenerációs témakörrel való együttgondolkodáshoz szükséges nyelvhasználat bevezetése szempontjából is fontos tanulmány üzenetét pár éven belül néhány nagyobb európai nyelven is hírül adták.⁴² Az interjúk „egy sajátos identitáspolitikai kontextusban jelentek meg, mivel maga az interjúkészítés ténye, illetve a róluk szóló beszámolók, elemzések nagymértékben hozzájárultak a második generáció öntudatra ébredéséhez, identitásproblémáinak tematizálásához és nyilvános megvitatásához”, állítja Erős, majd így folytatja: „abban a történelmi pillanatban, amikor a mélyinterjúk készültek, a holokauszt utáni »második generáció« alapvető identitás-stratégiai tapasztalata történelmileg az asszimiláció volt, az asszimilációnak az az útja, amelyet már a szüleik, sőt nagyszüleik többsége is bejárt. Ugyanakkor azt is tapasztalniuk kellett, hogy az asszimiláció útja nem volt sikeres; az asszimiláló társadalom az »asszimilációs szerződést« nem tartotta be, és a zsidóságot [...] brutálisan »kikategorizálta« a magyar társadalomból. A túlélők [...] az identitás-fenyegetettségekkel való megküzdés terhére utódaik is örökölték.”⁴³ Ez a teher Magyarországon, ahogy az egykor kelet-európai szovjet blokk más országaiban is, legalább kettős volt. Nemcsak a holokauszt változtatta végtelenül sűrű halott csillaggá a múltat, hanem az a kommunizmus is, melyhez magától értetődően csatlakoztak az életüket a Vörös Hadseregnek köszönő magyar zsidók, de melybe való tartozásukat egyre kevésbé tudták racionalizálni a maguk számára. A kommunizmus ígéreteivel rászédett és becsapott holokausztot átélő zsidók életét – ahogy Randolph Braham mondta – a remény fényét is csapdába ejtő történelem orwelliánus *fekete lyuka* nyelte el.⁴⁴ A generációk közti csendet konzerváló, sokáig lerázhatatlannak tűnő, vállon viselt koloncot nevezte Vikár György „második homokzsák”-nak.⁴⁵

CSALÁDI HÁTTEREK

Erős és Stark egyaránt egyke volt, de korántsem azonos módon. Stark apjának volt egy első házasságából származó fia, Endre. Stark apja munka-

Erős Ferenc fiával,
Róberttel,
és unokáival,
Justine-nel
és Bálinttal
a kínai nagy falnál
2019 novemberében

Az utolsó fotó Erős Ferencről halála előtt hat nappal, mely Kurtág Judit kiállításán készült a Nyitott Műhelyben, 2020. február 3-án. A képen társával, Galambos Ágnessel, és mindkettőjük jó barátjával, Gerlóczy Sári festőművésszel

szolgáltatós-ként túlélte a holokausztot, de a szülei, a felesége és a kislánya mind meghalt Auschwitzban. Édesanyja egész családjából a két lányt, apjukat, Jenőt és apai nagyapjukat, Simont szintén Auschwitzba deportálták, ahonnan ketten tértek haza, Böhm Klári és nővére, Mártó. Klári lett András édesanyja, Mártó pedig a velük élő nagynéni, aki sosem ment férjhez, nem szült gyereket, ellenben András lett a „pedagógiai fő műve”. András pedig ugyanazt a zsidó keresztnévet kapta, mint a meghalt féltestvér: mindketten a Mojse névre hallgatnak. Endre (Endrike) fényképe mindig látható volt a lakásban, vagy a falon függött vagy a kandallón állt. András sokat nézte és töprengett a saját sorsán. Főként azt szeretete volna tudni, hogy apja tudta-e, hogy ő nem Endrike reinkarnációja. Attól tartott, hogy apja őt, a később Dina Wardi által 1992-ben leírt holokauszt-*emlékmécses* gyerekek sorára szánta.⁴⁶ Ahogy az apa kutatta eltűnt gyermekét, akinek halálába nem tudott beletörődni, úgy András is kereste az apját. Az apakeresés élete egyik vezető motívumává vált. András nagynénje, Mártó a húgának köszönhetette az életben maradását. A szemüveges és kövérkés Mártó élete azon múltott, hogy az auschwitzi rámpán a halálsorba szelektált nővért Klári egy óvatlan pillanatban áthúzta az életre haladékok sorába. A másik, munkára alkalmatlannak talált sor tagjait a gázkamrákba vitték. (András felesége, Vera édesapjának története igen hasonló. Az apa elszakadt első feleségétől s két gyermekétől. Egyikük se tért vissza Auschwitzból.) A családban ugyan nem volt tabu a vészidőszak, időnként beszéltek róla, de András apja, úgy tűnik, nem tudott választ adni másodszülött fiának arra a kérdésére, hogy álmodozik-e egyetlen élő fia, András életéről és jövőjéről, s át akarja-e adni a fájdalmat utódjának. Stark számára az apja, ahogy ezt Stark többször elmondta, nem volt képes a fia által elfogadható intellektuális és spirituális irányt adni. Stark pedig nem tudta gyógyítani apjának a túlélés büntudatából adódó gyötrelmét. Wardi megkülönböztet áldozati és hősi családtörténeteket. Habár Stark történetét a tanítványai és hívei sikertörténetnek tartják, az őt ért intergenerációs traumával élés útja, úgy tűnik, nem járható vagy-vagy alapon. Nagyon nehéz belátni a több nemzedéken átívelő szenvedés kontextusát, a nagyszülő-szülő-gyerek méltányossági viszonyokat, ezek mély egzisztenciális hatását, benne az apa fájdalmát, a szülőtől kapott sorsátruházásba kötött láthatatlan lojalitást, a saját megsebezhettségéből adódó neheztelést; s felmenteni az apát saját – az elődök hagyatékát szervesen integráló – sorsvisszaszerzése érdekében.

Erős szülei, a Stark szülőkkel ellentétben, kommunisták voltak, s Erős is fiatalon belépett a pártba. Stark párttagsága 1980-tól a rendszerváltásig tartott. Az eredeti Ehrenfeld nevet a 20. század elején magyarosította Erősre az apai nagyapa. Erős apja, ahogy Starké is, munkaszolgáltatós-ként vészelte át a háborút. Az apai nagyanya túlélte a vészidőszakot. Anyját és családját Auschwitzba hurcolták. Anyja mellett egy nagynénje tért még vissza. Habár Erős sokat írt és interjúzott másodgenerációs túlélőkkel, saját élményeinek reflektálása vagy akár csak elbeszélése sovány. A hallgatás megtörésére irányuló készletét a műveibe szublimálta.

Erős Ferenc fiától, Erős Róberttől értesültem arról, hogy Erős első felesége (Róbert édesanyja), Csángó Lídia is másodgenerációs holokauszt-túlélő családból származik. Erős 1970-ben vált el Lídiától, aki 1972-ben Párizsba emigrált az akkor hároméves Róbert fiúkkal. Az igazságügyi minisztériumban kapott állást pszichológusként. Róbert a francia kulturális minisztérium főtisztviselője, kultúr-diplomata – apja példáját követve – 2004-ben kiállítást szervezett Párizsban a magyar zsidóság megsemmisítéséről. Erős Ferenc és Surányi Vera közösen fogadták örökbe és nevelték fel Norbert fiukat, aki jelenleg egy étterem menedzserként dolgozik. Surányi Vera 2018-ban elhunyt. Erős Ferenc mindkét fiával és unokáival haláláig szoros kapcsolatban volt.

Galambos Ágnes hívta fel a figyelmemet Erős Ferenc családkutatására. A meglévő adatok szerint Erős anyai ági felmenőinek dinasztiaalapító őse, az 1812-ben Szolgaegyházán született, Zalaegerszegre nősvált szabómester, Grünbaum József már 1861-ben családjával Fenyvesire magyarosította a vezetőnevét. Egyik utódja, Adolf 1899-ben nemességet kapott; az ő leszármazottai Fenyvessyként írták a nevüket, míg Miksának – Erős dédapjának – a gyermekei maradtak Fenyvesiek. Erős egy alkalommal előadás keretében ismertette a család három nevezetes tagjának hozzájárulását a nemzeti kultúrához. (Fenyvessy Adolf, a magyar gyorsírás megteremtője, Fenyvessy Béla orvos, egyetemi tanár, létrehozta az első vidéki közegészségügyi állomást, Fenyvessy Éva színésznő, a *Hyppolit a lakáj* című 1931-ben bemutatott filmvígjáték egyik főszereplője.)

Stark következetesen régi családnevén Ehrenfeldnek szólította Eröst. Erős pedig viszonzásul Mojse nének Starkot, azon a keresztnéven, melyen nyolcnapos korában felvették Ábrahám szövetségébe.

A BARÁTSÁGRÓL

Erős, Stark és társai egy mélyinterjúvázlatot használtak vezérfonalként a másodgenerációs holokauszt túlélőkkel való kikérdezésben. A kérdések egyik csoportja a családtörténetre, a másik a személyes élettörténetre vonatkozott. A „mi a szerepe baráti és partnerkapcsolataiban a zsidóságnak” tétel indokolatlanul kétszer szerepel a vázlatban. Míg a házasságra többféle összefüggésben rákérdeznek (házasságkötés, vegyes házasság előfordulása, a meginterjúvolt véleménye erről), addig a *barátság* nem jelenik meg különálló létezőként a vázlatban.⁴⁷ A barátság és a partnerkapcsolat (házasság) természetesen összefonódhat egymással; az életközösség lehet egyúttal barátság is, a barátság pedig fejlődhet egybekeléssé, akár úgy, hogy elveszti vagy megtartja barátság jellegét. Miként a barátságnak, úgy a házasságnak is léteznek minőségi fokozatai: lehet haszonelvű, lehet a gyönyörért, s alapulhat az erények és intimitás elérésére való kölcsönös törekvésen.⁴⁸ A 20. század kiemelkedő zsidó filozófusa, Jacques Derrida szerint az „egy lélek két testben” jellegű barátság specifikusan *emberi*; az Istenhez való viszonyunk nem barátság.⁴⁹ Kutatásuk elején Erősnek és Starknak, főként a Kestenbergről Archívum anyagai alapján, voltak elképzelései arról, hogy mire keresnek választ. Arra viszont – mint ez a kérdőív vezérfonalából is látható – nem számítottak, hogy a barátságot az Ábrahám Miklós és Török Mária házaspár által leírt, időzített bombaként létező „transzgenerációs fantomok”-kal, családtörténeti zárványokkal⁵⁰ való megbirkózás egyik legfontosabb tartalékként fogják felismerni. Erős és Stark életük nagyobb felén átnyújtózó tartós párkapcsolata (Stark esetében csaknem 50, Erős esetében 44 évnyi együttélés) másodgenerációs partnerhez kötődött.

A házasság két rokonságot összekapcsolva a megkötő bizalom feszesen beolvasztó normarendszerében működik. A barátságok a bizalmi kapcsolatok egy másik, áthidalónak nevezett olyan hálózatába integrálódnak, melyben nagyobb tere van a kísérletezésnek, az újításnak, az önformálásnak és a „kivé akarok válni?” kérdéséről való dialogizálásnak. Erős és Stark viruló barátságukban rájöttek arra, hogy családtörténeti ismereteik nem azonosak sem a megismeréssel, sem a transzgenerációs szolidaritás készségének tudásával. Az ember sokszor nem tudja, miért vonzódik egy másik személyhez, mi fogja meg benne, mi teszi kíváncsivá és szolidárrá a másik iránt. Előfordul, hogy az egymás iránt ellenállhatatlan vonzódást érző szerelmesek vagy *barátok* eleinte – és nem ritkán később sem – egyál-

talán nem tudják egymásról, hogy az őseik (vagy amennyiben töredékzsidók, felmenőik egy része) lojalitásukat feladva, hirtelen vagy fokozatosan, teljesen vagy nagymértékben kiszakadtak a zsidó hagyományból és közösségből. Az érintkezést eredeti hitsorsosaikkal visszafogó, emlékeik ápolásáról és a tradíciók továbbörökítéséről szándékosan lemondó, halottaik származását eltagadó szülők gyermekei tudatlanok maradnak saját eredetüket, mélybe és messze nyúló genealógiai gyökereiket illetően. Stark és Erős esetében ugyan erről nem volt szó, de az intergenerációs folytonosságból kihasított családjaik elsorstanodását, a jelen hangját és a jövő fényeit egyaránt elnyelő, fekete lyukként működő atmoszférát, mint minden mai magyar zsidó, ők is tapasztalták. Ennek a hangulatnak önmagukban és kapcsolataikban egyaránt véget akartak vetni. S ez, nem függetlenül a barátságuktól és szövetségüktől, sikerült nekik. Az örökségül kapott másodgenerációs sebezhetőséget poszttraumás növekedéssé tudták transzformálni. Akik ismerték őket, általában rögtön észvették bennük az elfogadó és igenlő atmoszférateremtés képességét.

A barátság – ahogy semmilyen emberi kapcsolat – nem létezhet légtüres, vagyis kapcsolattalan térben. Erős és Stark barátsága a sérült transzgenerációs szolidaritás helyreállításának igényéből és a kortársak iránti lojalitásnak érvényt szerzés vágyából született. Az egypártrendszerű, a szerves közösségeket felszámoló diktatúrában a barátság volt a spirituális szükségletek kielégítésének szinte egyetlen lehetősége. Az asszimiláló magyar zsidó barátok ugyanakkor nem alkottak sem organikus kulturális, sem önszervező közösségeket. Úgy tűnt, hogy a magyar zsidók közti barátságok arra a sorsra jutnak, mint a marranóvá vált szefárd zsidóktól származó Michel de Montaigne és Étienne de La Boétie barátsága. Montaigne *A barátságról* szóló esszéjében gyönyörűen érzékeltetni tudta a barátság atmoszféráját: „Abban a barátságban, amelyről beszélek, a lelkek összevegyülnek és összeolvadnak egymással, olyan egyetemesen, hogy eltörlik és nem találják többé az őket egyesítő varratokat. Ha mindenképpen meg kellene mondanom, miért szerettem őt, úgy érzem, csak ezt felelhetném: »Mert ő volt; mert én voltam...«”⁵¹ A „harmadgenerációs” marranó barátságot megéneklő Montaigne, miközben szellemi öröksége a világkultúra részévé vált, utódaival együtt teljes mértékben kisorsodott a zsidóságból.

Jakov Katz a monarchiabeli magyar zsidóság egyediségét abba látta, hogy „meghatározó tényezővé váltak a magyar kulturális és társadalmi élet formálásában. Hozzájárulásuk hazájuk fejlődéséhez minden más európai zsidó közösségénél jelen-

több volt.”⁵² Erős és Stark választottak néhány olyan területet és közösséget, ahol számottevően hozzájárultak a hazai fejlődéshez. Valójában azonban nem ez, hanem a föllendülésnek utat engedő, az ahhoz szükséges érzelmi tér, illetve atmoszféra létrehozása volt a fő erősségük, illetve starkságuk.

Heller Ágnes az érzelmi kötődések legszebb formájának nevezi a barátságot. A barátság önszántunkból választott, szabadon művelt, kölcsönösségben virágzik, közösen birtokolt együttes önfeladás. A barátság egyszerre erkölcsileg jó és esztétikailag szép.⁵³ Ez a leírás érvényes Erős és Stark barátságára, melyhez mindamelllett az öröm, a humor, az önirónia, egymás igenlése, a „nem vagy egyedül és számíthatok rád” ősbizalma, biztonságos érzése is hozzátartozott. Barátságuk referenciabarátságá vált, nemcsak a magyar zsidók, de mindenki számára, aki tisztelettel adózik a magyar zsidóságra a honi kultúrát a világkultúrával újraszöví teljesítményének.

JEGYZETEK

- 1 Elie Wiesel: Zsidónak lenni. *Múlt és Jövő*, 1988. 1. évf. 1. sz. 3–8.
- 2 Nádas Péter: *Évkönyv*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2012. 65.
- 3 Várnai Pál: „Az asszimiláció a holokauszt után is folytatódott”. *Szombat*, 2005. XVII. évf. 11. sz.
- 4 Kovács András szerk.: *Zsidók a mai Magyarországon: az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002.
- 5 Tibori Tímea: Az én különös melódiám. Szakmatörténeti interjú Dr. Stark András Pszichiáterrel. *Kultúra és Közösség*, 2015. 6. évf. 4. sz. 43–71.
- 6 Stark András: Egy pszichoterapeuta identitásának gyökerei a magyar zsidó kultúrában. *Psychiatria Hungarica*, 1990. 5. évf. 1. sz. 23–29.
- 7 Erős Ferenc: *Goffman meséi*. Cserépfalvi – Seneca Kiadó, Budapest, 1996.
- 8 Erős Ferenc: *Szágundelli csodái*. József Műhely, Budapest, 2011.
- 9 Kelemen Gábor: Recenzió – Goffman meséi. *Pszichoterápia*, 1996. V. évf. 5. sz. 356–357.
- 10 Eörsi Sarolta – Pulay Gergő: „Az identitás vagyontárgy lett” – Erős Ferenc, szociálpszichológus. *Magyar Narancs*, 2005. 26. sz. https://m.magynarancs.hu/tudomany/az_identitas_vagyontargy_lett_-_eros_ferenc_szocialpszichologus_pecsi_tudomanyegyetem-64240?pageId=5 (Letöltve: 2020. április 15.)
- 11 Stark András: Az ősbizalmáról – Erős Ferencnek. *Szombat*, 2017. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/stark-andras-az-os-baratsagrol-eros-ferencnek> (Letöltve: 2020. április 15.)
- 12 Erős Ferenc: Isten Veled, Mojsze! – Dr. Stark András (1948–2017). *Szombat*, 2018 <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/isten-veled-mojse-dr-stark-andras-1948-2017> (Letöltve: 2020. április 15.)
- 13 Helen Epstein: *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. GP Putnam’s Sons, New York, 1979.
- 14 Robert Crumb – Art Spiegelman: *Funny Animals. Maus*. Apex, New York, 1972.
- 15 Art Spiegelman: *The Complete MAUS*. Penguin Books, London, 2003. Magyarul: *A teljes MAUS*. Libri, Budapest, 2019.
- 16 Primo Levi: *The Drowned and Saved*. Abacus, London 2013. Magyarul: *Akik odavesztek és akik megmentekültek*. Európa, Budapest, 1990.
- 17 The Holocaust: Our Generation Looks Back. *Response: A Contemporary Jewish Review*. 1975, 9. évf. 1. sz. 3–100.
- 18 Arlene Stein: Feminism, Therapeutic Culture, and the Holocaust in the United States: The Second-Generation Phenomenon. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. 2009. 16. évf. 1. sz. 25–53.
- 19 Kertész Imre: *Sorstalanság*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 20 Konrád György: Moziterápia. In: *A város arca. Pécsi portrék*. Művészetek Háza, Pécs, 2011. 143–159.
- 21 Sz. Koncz István: Álmaink művészei vagyunk. *Jelenkor*, 2008. 51. évf. 1. sz. 84–92.
- 22 Stark András: Bábeli fogságban. *Szombat*, 2001. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/stark-andras-babeli-fogsagban-zsido-motivumok-jancso-miklos-jatekfilmjeiben-1352774046> (Letöltve: 2020. április 15.)
- 23 Kőbányai János: *Magyar síratófal*. Szépirodalmi Könyvkiadó – Tevan, Budapest, 1990. 207.
- 24 Erős Ferenc: Megemlékezés Stark Andrásról. *Imágó Budapest*, 2017. 6. évf. 4. sz. 93–95.
- 25 Dobos Elvira – Kovács Petra: „Látok ma egy újfajta identitás-bizonytalanságot.” *Magyar Couchbozemle*, 2014. 4. évf. 89–97.
- 26 Dobos Elvira – Kovács Petra: Interjú Dr. Stark Andrásal. *Imágó Budapest*, 2013. 3. évf. 1. sz. 125–129.
- 27 Tibori Tímea: Az én különös melódiám. Szakmatörténeti interjú Dr. Stark András Pszichiáterrel. *Kultúra és Közösség*, 2015. 6. évf. 4. sz. 43–71.
- 28 Ferenczi Sándor – Groddeck Georg: Ferenczi Sándor és Georg Goddeck kiadatlan leveleiből. *Világosság*, 1985. XXVI. évf. 12. sz. 768–774.
- 29 Hidas György: Egy pszichoanalitikus életrajza. *Imágó Budapest*, 2012. 2. évf. 4. sz. 85–96.
- 30 Czeller Andrea Kinga – Papik Dorka: Prof. Dr. Erős Ferenc In: Pléh Csaba: Interjúk mai magyar pszichológusokkal. <http://plehcsaba.eu/index.php/interjuk-mai-magyar-pszichologusokkal/441-dr-eros-ferenc.html> (Letöltve: 2020. április 15.)
- 31 Stark 2017.
- 32 Erős Ferenc: *Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből*. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/11/erosf_16_4.pdf Stark. (Letöltve: 2020. április 15.)
- 33 Stark András – Bókay Antal: „Köztetek lettem bolond” (Bak Róbert József Attila patográfiájának újraértelmezése). *Valóság*, 1979. XX. évf. 5. sz. 77–89.
- 34 Erős Ferenc: Freudmarxista” volt-e József Attila? In: *„Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila*. Szerk. Horváth Iván – Tverdota György. Balassi Kiadó, Budapest, 1992. 259–293.
- 35 Elliot Aronson: *Életem és a szociálpszichológia*. Ab Ovo Kiadó, Budapest, 2010.
- 36 Elliot Aronson: *A társas lény*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.

- ³⁷ Erik H. Erikson: *A fiatal Lutber és más írások*. Gondolat, Budapest, 1991; Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- ³⁸ Sharon Kangisser Cohen – Eva Fogelman – Dalia Ofer: *Children in the Holocaust and Aftermath: Historical and Psychological Studies of the Kestenberg Archive*. Berghahn, New York, 2007.
- ³⁹ Judith S. Kestenberg: A túlélők gyermekei és a gyermek-túlélők. *Tbalassa*, 1994. 5. évf. 1–2. sz. 81–100.
- ⁴⁰ Erős Ferenc: A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In: *Zsidóság, identitás, történelem*. Szerk. Kovács M. Mária, –Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc. T-Twins, Budapest, 1992. 85–96.
- ⁴¹ Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. *Medvetánc*, 1985. 2–3. sz. 129–144.
- ⁴² Eros, F. – Kovacs, A. – Levai, K.: Comment j'en suis arrive a apprendre que j'etais juif. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1985. 56. évf. 63–68.; Erős F. – Kovács A. – Lévai K.: How did I find out that I was a Jew?: Interviews. *Soviet Jewish Affairs*, 1987, 17. évf. 3. sz. 55–66.; Erős F. – Kovács A. – Lévai K.: Wie ich schliesslich gemerkt habe, dass ich Jude bin: Interviews mit ungarischen Juden aus der Nachkriegsgeneration. *Babylon – Beiträge Zur Jüdischen Gegenwart*, 1988. 3. évf. 65–79.
- ⁴³ Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Janus–Osiris, Budapest, 2001.
- ⁴⁴ Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press, Detroit, 2000.
- ⁴⁵ Vikár György: Zsidó sors(ok) az analitikus rendelés tükrében. *Tbalassa*, 1994. 5. évf. 1–2. sz. 139–146.
- ⁴⁶ Dina Wardi: *Emlékművek: A holokauszt gyermekei*. Ex Libris, Budapest, 1995.
- ⁴⁷ Erős 2001.
- ⁴⁸ Robert French: Friendship and organization: Learning from the western friendship tradition. *Management e³ Organizational History*, 2007. 2. évf. 3. sz. 255–272.
- ⁴⁹ Jaques Derrida: Politics of Friendship. *American Imago*, 1993. 50. évf. 3. sz. 353–391.
- ⁵⁰ Nicholas Abraham – Maria Torok: Secrets and Posterity: The Theory of the Transgenerational Phantom. In: *The Shell and the Kernel*. Ed. Nicholas Rand. University of Chicago Press, London, 1994.
- ⁵¹ Michel de Montaigne: *Esszék, Első könyv*. Jelenkor, Pécs, 2013.
- ⁵² Jakov Katz: A magyar zsidóság egyedisége. *Múlt és Jövő*, 2001. 12. évf. 3. sz. 30–35.
- ⁵³ Agnes Heller: The Beauty of Friendship. *The South Atlantic Quarterly*, 1998. 97. évf. 1. sz. 5–22.

Hárs György Péter

Kimle

(i. m. E. F.)

*Kimle kutyám a
báz a tó talán még
máig hallható
ahogyan pancsoltunk
mi ott hogy egész
nádas megriadt*

*macskád padlásra
menekült bennünk csak
szólt a hadikürt sörök
babok kéziratok s
szerelmeink
heverték ott*

*aranyra sültünk mint a
méz csorduló bögre
oldalán múltammá
válnod már nehéz de a
múltad lesznek talán*

Claims Conference ועידת התביעות

The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

Holokausztúlélők és házastársaik figyelmébe

A CC az alábbi liberalizációról tárgyalta a német kormánnyal;

Új kifizetés azon elhunyt kedvezményezettek házastársai számára, akik az A2 / CEEF (Közép- és Kelet-európai Alap) átvevői voltak.

2020. január 1-től a CC kifizetéseket biztosít azon elhunyt személyek özvegyei számára, akik az A2 / CEE (Közép- és Kelet-európai Alap) alapokban részesültek.

Az A2 / CEE Alapban részesülő személy házastársa jogosult lehet az A2 / CEE Alapban részesülő személy halála esetén havonta 513 euró támogatásra legfeljebb 9 hónapon keresztül, háromnegyedéves részletekben, amennyiben az alábbi feltételek teljesülnek:

1. A házastárs életben van 2020. január 1-jén, vagy a kérelem benyújtásakor, attól függően, hogy melyik a későbbi dátum és
2. A házastárs életben van a kifizetés napján és
3. A házastárs az A2 / CEE Alapban részesült személy házastársa volt annak halálakor és
4. Az A2 / CEE Alapban részesülő személy halála idején az Alap kedvezményezettje volt.

A holokausztúlélő házastársának életben kell lennie minden kifizetéskor. Más örökösök, ideértve a gyermekeket is, nem jogosultak a kifizetésre a házastárs helyett.

Jelentkezési nyomtatvány a honlapunkon tölthető le: www.claimscon.org/apply

További információért kérjük, vegye fel a kapcsolatot a CC irodájával:

Claims Conference

P.O. Box 20064

Tel Aviv, 6120001 Israel

Tel: +972-3-519-4400

E-mail: infodesk@claimscon.org \ www.claimscon.org

Claims Conference ombudsmannal rendelkezik.

Az Ombudsman hivatalával való kapcsolatfelvételhez kérjük, írjon e-mailt a következő címre Ombudsman@claimscon.org vagy írjon levelet a következő címre The Ombudswoman, PO Box 585, Old Chelsea Station, New York, NY 10113, USA.